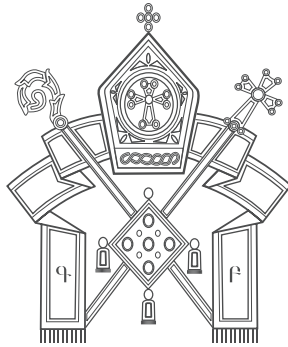

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ

Օ գուպուս

2017
Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

«Էջմիածին»

կրօնագիտական և հայագիտական հանդէս

Խմբագրակազմ

Գլխատր խմբագիր՝ Արսէն Բորոխեան

Խմբագիրներ՝

Արփինէ Չանթիկեան, Լիլիթ Յակոբեան

Տեխնիկական խմբագիր՝

Անգելինա Ալեքսանեան

Լեզուաբանական խմբագիր՝ Վազգէն Սաֆարեան

Խմբագրական խորհուրդ

Վահան եպիսկոպոս Յովհաննիսեան (*Ֆրանսիա*), **Անուշաւան եպիսկոպոս Ժամկոչեան** (*Երևանի պետական համալսարան, Աստուածաբանութեան ֆակուլտետ*), **Գէորգ եպիսկոպոս Սարոյեան** (*Գէորգեան հոգևոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան)*), **Շահէ ծայրագոյն վարդապետ Անանեան** (*Գէորգեան հոգևոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան)*), **Զարարիա ծայրագոյն վարդապետ Բաղդումեան** (*Գէորգեան հոգևոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան)*), **Դանիէլ վարդապետ Ֆընտրգեան** (*ԱՄՆ Հայոց Արևելեան թեմ*), **Գարեգին վարդապետ Համբարձումեան** (*Գէորգեան հոգևոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան)*), **Հրաչ սարկաւազ Սարգիսեան** (*Գէորգեան հոգևոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան)*), **Գէորգ Տէր-Վարդանեան** (*Մաշտոցի անուան Մարենադարան, Գէորգեան հոգևոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան)*), **Դաւիթ Գիրջիսեան** (*Երևանի Վ. Բրյուսովի անուան պետական լեզուաբանական գիտական համալսարան, Գէորգեան հոգևոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան)*), **Անահիտ Աւագեան** (*Գէորգեան հոգևոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան)*), **Գոհար Մուրադեան** (*Մաշտոցի անուան Մարենադարան*), **Ազատ Բոզոյեան** (*ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտութեան ինստիտուտ*), **Ալեքսան Յակոբեան** (*ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտութեան ինստիտուտ*), **Սիեր Նաոյեան** (*Երևանի պետական կոնսերւատորիա*), **Աննա Արևշատեան** (*Երևանի պետական կոնսերւատորիա*), **Արամ Մարտիրոսեան** (*Ֆրանսիա, Փարիզ-Նանտերի համալսարան*), **Իգարէլ Էօժէ** (*Ֆրանսիա, Մոնպելիէի համալսարան*), **Աննա Շիրիսեան** (*Իտալիա, Բոլոնիայի համալսարան*)

“Etchmiadzin”

Review of Religious Studies and Armenology

Editorial staff

Editor in chief - **Arsen Bobokhyan**

Editors

Arpine Chantikyan, Lilit Hakobyan

Technical editor - **Angelina Aleksanyan**

Linguistic-stylistic editor - **Vasken Safaryan**

Editorial Board

Bishop Vahan Hovannisian (*France*), **Bishop Anushavan Zhamkochyan** (*Yerevan State University, Faculty of Theology*), **Bishop Kevork Saroyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Proto-Archimandrite Shahe Ananyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Proto-Archimandrite Zakaria Baghumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Archimandrite Daniel Findikyan** (*USA, Eastern Armenian Diocese*), **Archimandrite Karekin Hambardzumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Deacon Hratch Sarkissian** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gevorg Ter-Vardanyan** (*Matenadaran, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Davit Gyurjinyan** (*Yerevan Brusov State University of Languages and Social Sciences, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Anahit Avagyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gohar Muradyan** (*Matenadaran, Yerevan*), **Azat Bozoyan** (*Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Alexan Hakobyan** (*Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Mher Navoyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Anna Arevshatyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Aram Martirosian** (*France, University of Paris-Nanterre (Université Paris-Nanterre)*), **Isabel Augé** (*France, University of Montpellier (Université Paul Valéry-Montpellier)*), **Anna Sirinian** (*Italy, University of Bologna (Università di Bologna)*)

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

պատրանական գիրք. դրկիրոր

ԵՊՀ

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Քաղմագան եւ մեծաթիվ են հելլենիստական դարաշրջանի վերաբերյալ մեզ հասած աղբյուրները: Սրանցից հիշատակելի են անտիկ դարաշրջանի հռոմեական պատմագրության կարկառուն ներկայացուցիչ Պլուտարքոսի (Ք. հ. 45-127) աշխատությունները: Նրա 210 անուն երկերից մեզ է հասել 150-ը: Պատմագրի կարեւորագույն աշխատություններից է «Ձուգահեռ կենսագրությունները» («Ձուգակչիռք»), որում բազմաթիվ տեղեկություններ են ընդգրկված նաեւ Հայաստանի պատմության եւ մշակույթի վերաբերյալ: Դրանք արժեքավոր նյութ են ուսումնասիրության համար¹:

¹ Պլուտարքոսը Հռոմեական կայսրության շրջանի հունական պատմագրության ամենակնասառու դեմքերից է: Ծնվել է Բեոպոնիայի Քերոնեա քաղաքում՝ բարձրաշխարհիկ ընտանիքում, վարել է արքունտի եւ պրոկուրատորի պաշտոններ, եղել է Դելփյան տաճարի քուրմ, միաժամանակ զբաղվել է նաեւ ճարտասանությամբ, գրականությամբ ու փիլիսոփայությամբ: Նրա «Ձուգահեռ կենսագրություններ» երկը իրենից ներկայացնում է հունական եւ հռոմեական քաղաքական ու ռազմական հանրահայտ 70 գործիչների զուգահեռ շարադրված (մեկ հույն եւ մեկ հռոմեացի) կենսագրությունների մի հավաքածու: Սրանցից մեզ են հասել 23 զույգ զուգահեռ կենսագրություններ եւ չորս կենսագրություն առանձին, ընդամենը՝ 50 կենսագրություն: Այստեղ մեծ թվով տեղեկություններ կան Ք. ա. I դարի Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային կյանքի վերաբերյալ: Տեղեկությունները հիմնականում վերաբերում են Ք. ա. I դարի Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային կյանքին: Պլուտարքոսի «Ձուգահեռ կենսագրություններ» գրքի հայերեն հատվածական թարգմանությունը կատարել է Ս. Գրքաշարյանը (Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները գրեց Ս. Գրքաշարյան, Երեւան, 2001), որտեղից էլ քաղված են ստորեւ ներկայացվող տեղեկությունները (այսուհետ մեջբերումները կնշվեն շարադրանքում՝ կենսագրի հեղ. անունը, գիրքը, գլուխը):

Ակնարկներ Հայաստանի տարածքային սահմանների մասին. Գրքի «Պոմպեոս» հատվածում Պլուտարքոսը թվարկում է այն երկրները, որոնք նվաճվել էին Տիգրան Մեծի կողմից. բացի Ասորիքից եւ Պաղեստինից, նա հիշատակում է նաեւ Փյունիկիան, Կիլիկիան, Գալատիան [նկատի ունի Կապադովկիան] եւ Սոփենեն (Ծոփքը), որոնք Արտաշատի պայմանագրով վերցվեցին Տիգրան Մեծից: Պլուտարքոսը հաղորդում է նաեւ պարթեւների կողմից Կորդուքը գրավելու փորձերի մասին: Նա նշում է, որ պարթեւները ներխուժել էին Կորդվաց երկիրը, որի տիրապետությունը համար վեճ էր առաջացել իրենց ու Հայերի միջեւ: Սակայն Պոմպեոսը պահանջեց Հրահատ Գ.-ից (70/69 – 57 Ք.ա.) մաքրել Կորդուքը՝ առարկելով, որ այդ երկիրը պատկանում է Տիգրան Մեծին: Չսպասելով նույնիսկ Հրահատ Գ.-ի պատասխանին՝ նա հրամայեց իր օգնականներից Ափրանիոսին, գրավել ու հանձնել Կորդուքը Հայոց թագավորին: Պլուտարքոսի պատմելով (Պոմպեոս, 32, գլ. 36, 1)՝ հռոմեական այս զորապետը հալածեց պարթեւներին մինչեւ Արբելա քաղաքը, որը գտնվում էր Ադիաբենեում: Պլուտարքոսի հաղորդմամբ՝ պարթեւաց արքա Փրատտեսը, նույն ինքը՝ Հրահատ Գ.-ն, «...դեսպաններ ուղարկեց Պոմպեոսի մոտ՝ պահանջելով կրտսեր Տիգրանին, որպես իր փեսայի, հանձնել իրեն, միաժամանակ երկու տերությունների [Պարթեւա-հռոմեական] սահման ճանաչել Եփրատը [որը Հայաստանի արեւմտյան սահմանն էր]: Պոմպեոսը պատասխանեց, թե Տիգրանը ավելի մոտ ազգական է իր հորը, քան աներոջը, իսկ ինչ վերաբերում է սահմանին, ապա այն կհաստատվի արդար կերպով [հօգուտ Տիգրան Մեծի] (Պոմպեոս, 33): Այդ նույն տեղում (Պոմպեոս, 34) Պլուտարքոսը նշում է նաեւ Հայ-իբերական (վրացական) սահմանը, «Կյուռնոս [Քուռ գետի անվան հունական ձեւերից մեկը, այլ հեղինակների մոտ հանդիպում է «Կյուրոս» ձեւը] գետը իր մեջ է առնում Հայաստանից հոսող Արաքսը եւ ապա տասներկու գետաբազուկով թափվում է Կասպից ծով: Ոմանք, սակայն, հավաստում են, թե Կյուռնոսը չի խառնվում Արաքսին, այլ ինքն իրեն, թեեւ Արաքսին շատ մոտիկ, թափվում է նույն այդ ծովը»:

Մեծ Հայքը Արտաշատի՝ Ք. ա. 66 թ. հայտնի պայմանագրով ոչ միայն պահպանեց իր տարածքային ամբողջականությունը, Կորդուքը, այլեւ ձեռք բերեց Հյուսիսային Միջագետքի որոշ հողեր՝ Մծբին քաղաքով: Անգամ Պոմպեոսի աջակցությամբ Հայաստանին էր միացվել նաեւ Դերջանը, Ակիլիսենե գավառը, որն այդ ժամանակ բուն Եկեղիքից բացի,

ընդգրկուած էր նաեւ Դարանաղին, Մանանաղին, Աղյունն ու Մզուրը, որ գտնվում էր պոնտական պետութեան կազմում²:

Պուլտարքոսի երկուս հստակ ընդգծվում էր Մարաստանի եւ Հայաստանի անմիջական սահմանակից լինելը: Ըստ նրա՝ Արաքս գետը բաժանում էր Մարաստանը Հայաստանից (Անտոնիոս, 49):

Մեծ քաղաքների հիմնադրման մասին. Պուլտարքոսը անտիկ շրջանի այն հեղինակներից է, որոնք կարեւոր վկայութեւններ են թողել Ք. ա. Բ. դարում հայոց նշանավոր մայրաքաղաքներից մեկի՝ Արտաշատի հիմնադրման մասին: «...Պատմում են,- գրում է Պուլտարքոսը,- թե կարթագենացի Հաննիբալը, հռոմեացիներից Անտիոքոսի [խոսքը Սելեւկյան թագավոր Անտիոքոս Գ. Մեծի մասին է – Ռ. Ն.] կրած վերջնական պարտութեւնից հետո [նկատի ունի Ք. ա. 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտը] գնաց Հայ Արտաշեսի մոտ եւ հրահանգիչ ու խորհրդատու դարձավ նրան օգտավետ ձեռնարկներում: Բացի այդ, նկատելով երկրում չօգտագործված եւ անտեսված հարմարագույն եւ խիստ հաճելի մի վայր [Արաքսի ձախ ափին՝ այժմյան Խոր Վիրապի շրջակայքում], ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը: Հաննիբալը այնտեղ տարավ Արտաշեսին [Արտաշես Ա. հայոց արքային՝ Ք. ա. 189-160] եւ, ցույց տալով տեղանքը, համոզեց նրան այդ վայրում քաղաք հիմնել (Լուկուլլոս, 31): Ապա նշում է, որ թագավորը սիրով համաձայնում է եւ խնդրում, որ նա ստանձնի այդ գործի ղեկավարութեւնը³:

Ըստ պատմիչի՝ Արտաշատը ունեցել է մեկ միասնական հատակագիծ, ինչի մասին մտածելու հիմք է տալիս քաղաքի արտաքին տեսքը: Ընդ որում, դա ապացուցվում է նաեւ Արտաշատում կատարված հնագիտական պեղումների տվյալներով: Այսպիսով, կառուցվում է մեծ եւ գեղեցիկ քաղաք, որը կոչվում է թագավորի անունով եւ հռչակվում Հայաստանի մայրաքաղաք: Պուլտարքոսը այն անվանել է Հայաստանի Կարթագեն (նույն տեղում):

Անշուշտ, քաղաքը պիտի կառուցապատված լիներ ժամանակի հելլենիստական քաղաքաշինութեան կանոններով՝ ուղղանկյուն թաղամասեր կազմող խաչավորված փողոցներով ու շրջափակված լիներ հզոր պա-

² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը եւ Հռոմը, Երեւան, 1972, էջ 226:

³ Գիտության մեջ հաստատված այն կարծիքը, որ Հաննիբալի այցը Հայաստան անհավանական է, այժմ ենթակա է վերանայման: Հաննիբալը կարող էր կարճ ժամանակ ապրած լինել Հայաստանում անմիջապէս Անտիոքոս Գ.-ի՝ Մագնեսիայի մոտ հռոմեացիներից կրած պարտությունից (190 թ.) հետո (Տե՛ս **И. Ш. Корблев**, Ганнибал, Москва, 1976, էջ 319):

ըրսպներով: Հենց այդ հանգամանքներն են, որ առիթ են տվել պատմագրին հիշատակելու Արտաշատի՝ հռոմեացիների կողմից տրված «Հայկական Կարթագեն» մականունը, իսկ Ստրաբոնին՝ ասելու, որ Արտաշատը «գեղեցկապես շինված-բնակեցված է եւ երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Գտնվում է գետի՝ թերակղզի կազմող անկյունում, պարսպապատ է գետափի երկայնքով, բացի պարանոցից, իսկ պարանոցը փակված է խրամով եւ պատվարով»⁴: Արտաշատ քաղաքը իսկույն եւեթ հռչակվում է քաղաքական եւ առեւտրական խոշոր կենտրոն:

Պլուտարքոսը խոսում է նաեւ Միջագետքի երկրների վրա վերակացու կարգված Տիգրան Մեծի եղբոր՝ Գուրասի նստավայր Մծբինի մասին⁵, որը, ըստ նրա, ոչ միայն բազմամարդ ու հարուստ քաղաք էր, այլեւ ուժեղ ամրոց՝ շրջապատված երկու շարք հաստ ու բարձրաբերձ պարիսպներով եւ շուրջը փորված լայն խրամով (Լուկուլլոս, 32):

Խոսվում է նաեւ Տիգրան Մեծի տերության երրորդ մայրաքաղաք Անտիոքի մասին. ըստ Պլուտարքոսի՝ Լուկուլլոսի դեսպան Կլավդիոսը Տիգրան Մեծի հետ հանդիպման համար ժամանեց Անտիոքի Եպիդափնե, որին հանձնարարված էր հռոմեական զորավարին հանձնել Միհրդատ Պոնտացուն: «Այստեղ նրան հրամայվեց սպասել Տիգրանին, որը բացակա էր՝ զբաղված լինելով Փյունիկյան մի քանի քաղաքների նվաճմամբ» (Լուկուլլոս, 21)⁶: Անտիոքը հիմնադրել էր Սելեւկոս Ա.-ն Ք. ա. 300 թվականին եւ անվանել իր հոր անունով: Արդեն Ք. ա. Բ. դարի վերջին այն ունեւր 500 հազար բնակիչ եւ համարվում էր Հին աշխարհի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Իր շքեղութամբ հայտնի էր հատկապես Անտիոքի արվարձանը՝ Դափնե զբոսավայրը, որի անունից քաղաքը հաճախ

⁴ «Օտար աղբյուրները հայերի մասին: Հունական աղբյուրներ թ. 1: Ստրաբոն», քաղեց եւ թարգմանեց՝ Հ. Աճառյան, Երեւան, 1940, գիրք XI, XIV, 6:

⁵ Դիոն Կասսիոսը դեպքերից ավելի քան երկուսուկես դար հետո գրում է. «Նիսիբիսի [Մծբին] քաղաքը կառուցված է Միջագետք կոչված երկրում, քանզի այսպես է կոչվում Տիգրիսի եւ Եփրատի միջու գտնվող ամբողջ (երկիրը) - եւ այժմ այն պատկանում է մեզ եւ համարվում է մեր գաղութը: Բայց այն ժամանակ Տիգրանը, պարթեներից վերցնելով այն, իր գանձերը եւ այլ հարստությունների մեծ մասը այնտեղ էր կենտրոնացրել եւ իր եղբորը [Գուրասին] այնտեղ բերդապահ կարգել: Լուկուլլոսը ամռանը հասնելով այս քաղաքը, թեպետեւ հարձակվում էր ոչ իմիջիայլոց, բայց ոչինչ չկարողացավ վճռել. քանզի [քաղաքի] պարիսպները եւ՛ կրկնակի, եւ՛ աղյուսաշեն լինելով, մեծ հաստություն ունեին եւ բաժանված էին խորը խրամատով. այնպես որ ոչ մի տեղում չկարողացավ [պարիսպը] ոչ քանդել, ոչ իսկ խախտել. ուստի եւ Տիգրանը նույնիսկ օգնության չէկավ յուրայիններին» («Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, Հին հունական աղբյուրներ, 9, Ա. Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս», թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթ. Ա.Մ. Կրկյաշարյանի, Երեւան, 1976, գիրք 36, 6, 1-2):

⁶ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, Ա., Երեւան, 1977, էջ 450:

անվանում էին «Դափնեին կից Անտիոք»։ Ք. ա. 83 թ. Տիգրան Բ.-ն, նվաճելով Սելեւկյան Ասորիքը, Անտիոքը դարձրեց իր տերության երրորդ՝ հարավային մայրաքաղաքը, որտեղ իր անունով եւ պատկերով հատվում էին այն գեղեցիկ դրամները, որոնք մեծ քանակությամբ պահպանվել են եւ պահվում են այժմ թանգարաններում:

Ժողովրդագրական վիճակը և բնակչության կազմը Տիգրան Մեծի օրոք. Պլուտարքոսի վկայությունները Տիգրան Մեծի [95-55] թագավորության, նրա նվաճումների եւ հիմնած տերության մասին կարելոր տեղեկատվություն են պարունակում հայ եւ հարեւան ու հեռավոր շատ ժողովուրդների պատմության եւ տնտեսամշակութային կյանքի ուսումնասիրության համար: Ըստ պատմիչի՝ Տիգրան Մեծն իր նվաճումներն ուղեկցում էր նվաճված ժողովուրդների զանգվածային վերաբնակեցումներով ոչ միայն բուն հայրենիքում, այլեւ իր տերության մաս կազմող Միջագետքում:

Պլուտարքոսը գրում է. «Հայաստանում թագավորում է Տիգրանը, արքայից արքան, որն իր զորքով փակում է պարթևների ճանապարհը դեպի Փոքր Ասիա, իսկ հունական քաղաքային համայնքները վերաբնակեցնում է իր երկրում, այդ արքան նվաճել է Ասորիքն ու Պաղեստինը, իսկ Սելեւկյան տոհմի թագավորին մահվան մատնել [Տիգրանի հրամանով սելեւկյան Սելենե թագուհին մահապատժի էր ենթարկվել] ու գերության տարել նրա կանանց ու զուստրերին: Եվ նման մարդը Միհրդատի [խոսքը Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորի (111-63 թթ.) մասին է], որը Միհրդատյան երկրորդ պատերազմի ժամանակ (73-71 թթ.) պարտություն էր կրել Լուկոլլոսից – Ռ. Ն.], բարեկամն է, նրա փեսան» (Լուկոլլոս, 14): Այնուհետեւ հավելում է. «Առաջին քայլերն անելիս Տիգրանի հնարավորություններն ու ծրագրերը խիստ չնչին էին, իսկ այժմ նա նվաճել էր բազում ժողովուրդների, ինչպես ուրիշ ոչ ոք չի կարողացել կոտրել պարթևների հզորությունը եւ Միջագետքը լցրել հելլեններով, որոնց մեծ թվով բռնազաղթեցրել էր այնտեղ Կիլիկիայից ու Կապադովկիայից, Հայաստան են բերվել նաեւ ասորիների, ադիաբենցիների, կորգվացիների եւ հրեաների հոծ զանգվածներ» (Լուկոլլոս, 21): Մտավոր հաշվարկներով՝ Տիգրանի օրոք Հայաստան է բերվել կես միլիոնից ոչ պակաս օտարերկրացի⁷: Նվաճված երկրների բնակչության բունի

⁷ Տե՛ս Գ. Խ. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, Москва, 1960, с. 60. «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն հայոց», աշխատությամբ Մ. Աբելյանի եւ Ս. Հարությունյանի, Տիփլիս, 1913, Բ. Ժգ:

վերաբնակեցումը, որ հսկայական ընդգրկումով կատարվում էր Տիգրանի ժամանակ, նպատակ ուներ բավարարելու Հայաստանի ստրկատիրական տնտեսության աճող պահանջները:

Պլուտարքոսը ակնարկներ ունի նաև Տիգրանակերտի բնակչության ազգային խայտաբղետ կազմի մասին: Նրա հավաստմամբ՝ «Տիգրանակերտում ապրում էին մեծ թվով հույներ, որոնք բռնագաղթել էին Կիլիկիայից, եւ բարբարոսներ՝ ադիաբենացիներ, գորդիեններ, կապադովկիացիներ, հրեաների հոծ զանգվածներ, որոնց նույն բախտն էր վիճակվել. Տիգրանը ավերել էր նրանց քաղաքները, իսկ մարդկանց բռնի քշել եւ ստիպել բնակվել այստեղ» (Լուկուլլոս, 26):

Իհարկե, այդ հսկայական զանգվածները չէին կարող տեղավորվել միայն Տիգրանակերտում: Տիգրան Մեծի օրոք՝ քաղաքի հիմնադրման եւ ավերման միջեւ ընկած 10-15 տարվա ընթացքում, քաղաքի բնակչությունը չէր կարող հասնել մի քանի հարյուր հազարի: Ուստի վերաբնակվածների մեծ մասը տեղավորվում էր այլ վայրերում ու քաղաքներում: Հայտնի է, որ Տիգրանի օրոք հիմնադրված Տիգրանակերտ անունով քաղաքներ գոյություն են ունեցել, բացի Աղձնիքից, նաև Արցախում եւ Ուտիքում, Գողթնում՝ Տիգրանավան⁸: Սրանցում եւս պետք է տեղավորված լիներ վերաբնակների մի մասը: Ինչպես նշվեց վերը, վերաբնակեցումներ կատարվում էին ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլև Մարաստանում, Ամանոսում, ուր գոյություն են ունեցել Տիգրանուկումե անունով բնակավայրեր (Լուկուլլոս, 14): Հայկական աղբյուրներից եւս հայտնի է, որ օտարերկրացիները տեղավորվել են մասամբ նաև հին հայկական քաղաքներում, որպիսիք են՝ Արտաշատը, Արմավիրը, Երվանդաշատը, Բագրեւանդի Զարեհավանը, Աղիոփիտի Զարիշատը⁹: Փավստոս Բուզանդն էլ պատմում է Հայոց քաղաքներում բազմահազար հրեական բնակչության մասին Տիգրանի ժամանակ¹⁰:

Վերաբնակվածների սոցիալ-տնտեսական վիճակը գնահատելու համար կարելու է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Տիգրան Մեծը ոչ թե տեղահանում էր տվյալ նվաճված քաղաքի բնակչության մի մասին, կամ որոշակի, ասենք, առեւտրա-արհեստագործական խավերին, այլ Հայաստան էր տեղափոխում ամբողջական քաղաքային համայնքների՝ լրիվ

⁸ Տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», հրատ.՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երեւան, 1939, ԼԸ., էջ 125:

⁹ Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց», Բ. Ժգ:

¹⁰ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երեւան, 1968 Դ. ծե:

կազմով: Ըստ Ստրաբոնի, օրինակ, նա «ամբողջ Մաժաքը տեղահան անելով քչեց Միջագետք եւ նրանով բնակեցրեց Տիգրանակերտի մեծ մասը»¹¹, իսկ ըստ Պլուտարքոսի, նա «տեղահան էր անում հունական քաղաքային համայնքները» (Լուկուլլոս, 14) եւ այլն:

Հելլենիստական աշխարհում որպես նոր հիմնադրվող քաղաքների շենացման հիմնական եղանակ կազմակերպվում էր քաղաքների բնակեցման, այսպես կոչված, «սինոյկիսմոսի»՝ համաբնակեցման միջոցով: Նոր քաղաքին իրենց բնակչուլթյան մի մասն էին հանձնում հին քաղաքները՝ կամավոր կամ հարկադրաբար: Երբեմն բնակչուլթյունը բերվում էր բավական հեռու տեղերից: Հայաստանում, տեղական քաղաքային բնակչուլթյան սղուլթյան պայմաններում, օտարերկրյա քաղաքային բնակչուլթյան ներգրավումը մեծ չափերի պիտի հասներ¹²:

Այդուհանդերձ, օտարերկրացիները չէ, որ կազմում էին այդ քաղաքների հիմնական բնակչուլթյունը, Հայաստանի քաղաքների բնակչուլթյան հիմքը կազմում էին հայերը: Նոր քաղաքի բնակեցման ժամանակ, բացի տեղական քաղաքներից բերվող բնակչուլթյունից, ներգրավվում էր եւ գյուղական բնակչուլթյունը, մասամբ հենց քաղաքի համար, առավելապես՝ նրա հողագործական գոտու համար: Այսպես, օրինակ, Տիգրանը իր հիմնադրած քաղաքում բնակեցրեց նաեւ հայ ավագանու շատ ներկայացուցիչներին: Պլուտարքոսի հաղորդման համաձայն՝ «...բոլոր մասնավոր անձինք եւ մեծատոհմիկները արքայի հանդեպ տածած սիրուց եւ հարգանքից դրդված (հոգում էին) քաղաքի աճի ու շենացման մասին, ուստի այն լի է գանձերով ու կառույցներով» (Լուկուլլոս, 26):

Տիգրանակերտի կառուցապատման վերաբերյալ գրելիս Պլուտարքոսը հավաստում է, որ «...թե՛ ազնվականուլթյունը եւ թե՛ քաղաքի հասարակ ժողովուրդն աշխատում էին հաճոյանալ թագավորին եւ աջակցում էին քաղաքի կառուցման եւ ընդարձակման աշխատանքներին (Լուկուլլոս 26, 3): Տիգրանակերտում, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը (Լու-

¹¹ Նվաճված երկրներում քաղաքային բնակչության առատությունից օգտվելով, Տիգրանը մի շարք վերաբնակեցումներ կատարեց Կիլիկիայից, Կապադովկիայից, Միջագետքից: Բացի Կապադովկիայի Մաժաք մայրաքաղաքից, վերաբնակեցվեցին նաեւ Կիլիկիայից՝ Սոլե Մալլոս, Արանա, Էպիփանեյա եւ մի շարք այլ՝ ընդամենը 12 հելլենիստական քաղաքներ (Ստրաբոն, XII, II, 9, 15):

¹² Տե՛ս Ս. Կրկյաշարյան, Սինոյկիսմոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում եւ Հայաստանում, ՊԲՀ, 1964, թ. 1, էջ 111: Տե՛ս նաեւ Ռ. Նահապետյան, Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի եւ հայերի մասին, ՊԲՀ, 1915, թ. 1, 208-230:

կուլլոս, 29, 4), կառուցված է եղել առանձին թատրոն, որի համար զանազան տեղերից հրավիրված են եղել հույն դերասաններ:

Ազգային խայտաբղետությունը ավելի ցայտուն է երեւում բանակի կազմում: Տիգրանի բանակում կռվում էին «...իրենց համայն զորքով հայերն ու գորգիեաները, իրենց զորքերի գլուխն անցած մեղիացի եւ աղիաբենացի արքայիկները, բաբելոնյան ծովից [Պարսից ծոց] արաբական մեծածաթիվ զորքերը, իսկ Կասպից ծովից աղվանից եւ նրանց սահմանակից իբերների ամբոխները... ոչ փոքրաթիվ, Արաքսի ափերի ազատ ցեղերը [ըստ երեւույթին, նկատի ունի Ամուղարյա (Արաքսես) գետի ափերին բնակվող սակառառուկ («սեւ սկյութներ») կոչվող ցեղերը]» [Լուկուլլոս, 26]: Պլուտարքոսը, հիշատակելով Տիգրան Մեծի բանակի շարքերի դասավորությունը եւ թվաքանակը, գրում է. «Նրանց [հռոմեացիների] դեմ կանգնած էին թշնամու մեծածաթիվ հեծելազորը եւ ընտիր զորքեր, իսկ առաջին շարքերում գտնվում էին հեծյալ աղեղնավոր մարերը եւ նիզակալի իբերները, որոնց, բոլոր օտարականներից ավելի, Տիգրանը վստահում էր իբրեւ առանձնապես մարտունակների» (Լուկուլլոս, 31): Մեկ այլ առիթով էլ հիշատակում է Տիգրան Մեծի զորաբանակում, բացի հայերից, դաշնակից իբերներին, մարդերին, հատկապես մեղիացիներին, ովքեր կռվում էին Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի առաջնորդությամբ, ով հայոց թագավորի փեսան էր ու հավատարիմ վասալը (Լուկուլլոս 31): Նա հիշատակություն ունի նաեւ կոլխերի, կապադովկիացիների, տիբարենների, խալդայների մասին (Լուկուլլոս 14, 19): Տիբարեններն ու խալդայները բնակվում էին Սեւ ծովից հարավ-արեւելք ընկած տարածքում՝ պոնտական թագավորության կազմում:

Նրա հաղորդման համաձայն՝ «այլ ժողովուրդների թվում (հույն, հրեա, ասորի եւ այլն) իրենց նախկին բնակավայրերից նա (Տիգրան Մեծը) քչել էր նաեւ արաբական ցեղերի, որոնց բնակեցրել էր իր մայրաքաղաքի մերձակայքում (Տիգրանակերտ), որպեսզի նրանց օգտագործեր առեւտրական կարիքների համար»¹³ (Լուկուլլոս, 21): Տիգրանը նրանց հանձնարարել էր տարանցիկ առեւտրական ուղիների վերահսկողությունն ու պաշտպանությունը: Նրանք Տիգրանի համար մաքս էին գանձելու Եփրատի գետանցի մոտ, որը գտնվում էր Զեզմայի արեւմտյան կողմում եւ Կիլիկյան Ասորիքից բաժանող Ամանոս լեռների լեռնանցքում¹⁴:

¹³ Հմմտ. Հ. Հակոբյան, Հին Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, ՊԲՀ, 2007, թ. 3, էջ 3-29:

¹⁴ Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древ-

Ըստ ուսումնասիրությունների՝ Տիգրան Մեծը գսպել է Վերին Միջագետքում բնակվող արաբական ցեղերին, քանի որ վերջինները, թեև օժտված էին առեւտրական որոշ կարողություններով, բայց իրենց ապրուստի հիմնական միջոց էին դարձրել առեւտրական քարավանների կողմուկը կամ էլ իրենց բնակության շրջաններում տեղափոխվող ապրանքներից անչափ բարձր հարկեր կորզելը: Այդ վրանաբնակ արաբները հարմարավետ գետանցների կամ կամուրջների վրա կամայական մաքսային դրույթուն էին հաստատել: Տիգրան Մեծը, իրեն ենթարկելով այդ ցեղերին, կարգավորեց մաքսերը: Նա, գնահատելով արաբական ցեղերի առեւտրական ձիրքը, նրանց մի մասին էլ բերեց ու բնակեցրեց Օսրոյենեի եւ Հայաստանի հարավային սահմանների մերձակա տարածքներում¹⁵: Պատմաբան Արման Եղիազարյանն էլ անդրադառնալով այս հարցին, գրում է. «Նրանց միջոցով Հայոց արքան վերահսկողություն էր սահմանում Արեւելքն Արեւմուտքին կապող խոշորագույն առեւտրական մայրուղիներից մեծի վրա, որն անցնում էր Օսրոյենեով ու շարժվում դեպի Հնդկաստան: Այսպես, նա իրենից կախման մեջ էր գցում այդ մայրուղու վրա գտնվող երկրներն ու քաղաքները, որոնք հիմնականում գոյատևում էին դրա շնորհիվ»¹⁶:

Հայերի տնտեսական կյանքը. Պոլտարքոսը Հայաստանը համարել է հարուստ ու ծաղկուն երկիր. «Եզրափակիչ մարտից հետո (Մարաստանում) վեցերորդ օրը հռոմայեցիները հասան Արաքս գետը, որը Մարաստանը բաժանում էր Հայաստանից: ...Իսկ երբ բարեհաջող հասնելով գետի հանդիպակաց ափը, ոտք դրեցին հայկական հողի վրա, այն ժամ, ասես բաց ծովում երկար թափառումներից հետո առաջին անգամ ցամաք տեսած, նրանք համբուրում էին քարերն ու ավազը եւ, իրար գրկելով, ուրախությունից լաց էին լինում: Այնուհետև ընթանալով հարուստ ու ծաղկուն երկրի միջով՝ նրանք այդքան դաժան զրկանքներից հետո խիստ շարկերան ու խմեցին, ուստի հիվանդացան ջրգողությամբ ու փորհարուկությամբ» (Անտոնիոս, 49): Տնտեսական եւ մշակութային առումով կարեւոր տեղեկություն է մայրաքաղաքի հելլենիստական տիպի խոշոր, գեղեցիկ, հարուստ մշակութային կյանքով լեցուն լինելը: Այսպես, պատմիչը հարողում է. «Վերցնելով Տիգրանակերտում գտնված գանձերը, նա (Լու-

них времен (V в. до н. э. – XV в. н. э.), 2-е изд., Ереван, 1954, с. 71:

¹⁵ Տե՛ս Հր. Ք. Արմեն, Մեծն Տիգրան, Անթիլիաս, 1947, էջ 99-100:

¹⁶ Տե՛ս Ա. Ս. Եղիազարյան, Արաբական ցեղերը Տիգրան մեծի տերության համակարգում, Հայ աստվածաբան (գիտական հոդվածների ժողովածու), Գ., Երեւան, 2009, էջ 217:

կուլլոսը) քաղաքը թողեց գինվորների թալանին, որոնք, բացի այլ բարիքներից, այնտեղ գտան նաեւ 8 հազար տաղանդ արծաթ [որ հավասար է 17 միլիոն ոսկի ռուբլու]: Այս ամենից բացի, «նա ռազմավարից հռոմեական ամեն մի գինվորի տվեց 800-ական դրաքմե», այսինքն՝ 280 ոսկի ռուբլի յուրաքանչյուրին (Լուկուլլոս, 29): 8 հազար տաղանդն արծաթ դրամով հավասար կլինի, ըստ գերմանացի գիտնական Հուլչի հաշվումների՝ մոտ 34 միլիոն գերմանական ոսկի մարկի, իսկ 800 դրաքմեն կամ արծաթ դինարն՝ 560 ոսկի մարկի¹⁷: Տիգրան մեծի տերության պալատներից մեկում գորավար Լուկուլլոսը «գտել էր մեծ քանակությամբ ոսկի եւ արծաթ եւ երեք միլիոն մեդիմնոս (մոտ 120 հազար տոննա) ցորեն»: Այսպիսով ե՛լ գինվորները հարստացան, ե՛լ Լուկուլլոսը զարմացավ, որ ինքը մեկ դրամ անգամ չստանալով հասարակական գանձարանից՝ պատերազմը վարում է միայն իր միջոցներից» (Լուկուլլոս, 29, 30): Տիգրանակերտում, Պլուտարքոսի հավաստմամբ, կային առատ գանձեր եւ աստվածներին նվիրված թանկարժեք ընծայաբերումներ, քանզի հասարակ մարդ եւ իշխանավոր, արքայի հանդեպ ունեցած հարգանքի պատճառով, իրար հետ մրցում էին քաղաքի ընդարձակման համար: Այդ պատճառով էլ Լուկուլլոսն ուժեղացրեց պաշարումը այն հույսով, որ Տիգրանը չի համբերի, այլ տուրք կտա զայրույթին եւ, ի հեճուկս իր իսկ մտադրության, կգավճռական ճակատամարտ տալու» (Լուկուլլոս, 26):

Ք. ա. 68 թ. ամռանը Լուկուլլոսի զորքը, հրաժարվելով պարթեանների դեմ արշավանքից, շարժվեց դեպի Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաք Արտաշատ: Տավրոսն անցնելով՝ այժմյան Մշո դաշտում, ինչպես վկայում է պատմագիրը, Լուկուլլոսը վհատվեց՝ տեսնելով, որ արտերը դեռեւս կանաչ են. «Հունձն այստեղ այսքան ուշանում է օդի սառնության պատճառով, մինչդեռ Կորդվաց երկրում, որտեղից հռոմեական զորքը մեկնել էր մի քանի շաբաթ առաջ, արդեն հնձի ժամանակ էր» (Լուկուլլոս 31): Հայկական լեռնաշխարհի այս առանձնահատուկ երեւույթը, որ Լուկուլլոսի համար անակնկալ նորություն էր, նրան մեծ անհանգստություն պատճառեց, որովհետեւ մեծապես դժվարանում էր նրա բանակի պարենավորման գործը:

Պլուտարքոսը ակնարկ ունի նաեւ տեղական անխառն գինու թնդության մասին. «... ամեն մարմին չէ, որ կարողանում է դիմանալ մեծաքանակ անխառն գինուն» (Լուկուլլոս, 25): Ի դեպ, հին հույները գինին,

¹⁷ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Ա., էջ 526:

կրատների (կավե անոթի) մեջ ջրի հետ խառնելով, թնդուլթյունը թուլացնելով խմելու սովորություն ունեին¹⁸:

Ակնարկներ կան նաև ոսկերչություն և արհեստագործության այլ ճյուղերի վերաբերյալ: Պլուտարքոսը գրում է, որ հռոմեացի զինվորները «...բոլոր արչավանքների համար արժանի պարգեւներ չեն ստանում, այլ դրա փոխարեն ուղեկցում են Լուկուլլոսի սայլերին և ուղտերին, որոնք բեռնված են ոսկե գավաթներով և թանկարժեք քարերով» (Լուկուլլոս, 34): Պատմագրի կարծիքով «...ուրիշների միջոցով իր հայրենիքին Լուկուլլոսի հասցրած վնասը գերազանցում է անձամբ նրա բերած օգուտը: Եվ իրոք, հայկական ավանշանները, կանգնեցված Պարթևստանի սահմանների մոտ, Տիգրանակերտի և Նիսիբիսի [Մծբինի] գրավումը, այդ քաղաքներից Հռոմ տարված մեծ հարստությունները, Տիգրանի խույրը, որ գերի էր վերցվել և բերվել հաղթահանողես, այս ամենը Կրասոսին դրդեցին արշավել Ասիա՝ ներշնչելով նրան այն միտքը, թե այդ երկրի բնակիչները միայն ավար են ու հարստանալու միջոց և ուրիշ ոչինչ...» (Լուկուլլոս, 36): Գրեթե նույն տեղում և նույն ժամանակ Պլուտարքոսը նշում է մեծ աղմուկ և փառք հանած՝ Միհրդատ Պոնտացու դեմ տարած հաղթանակների պատվին Լուկուլլոսի կազմակերպած հաղթահանողեսի մասին: Այն մյուսների նման նպատակ չունեն գարմացնել ամբոխին՝ շարասյան երկարությունը և դրանում տարվող իրերի առատությունը: Դրա փոխարեն Լուկուլլոսը Ֆլամինիոսների կրկեսը զարդարեց թշնամու մեծ թվով զենքերով ու թագավորի [Միհրդատ Պոնտացի] ռազմական մեքենաներով, և արդեն սոսկ այս տեսարանը խիստ տպավորիչ էր: Հաղթահանողեսի երթով անցան մի քանի զրահապատ հեծյալ, տասնյակ մանգաղակի կառք և թագավորի 60 մերձավորներ ու զորահրամանատարներ, սրանց հետևում էին 110 ռազմանավ՝ պղնձապատ քթերով, վեց ոտնաչափ բարձրությամբ Միհրդատի ոսկե արձանը, թանկարժեք քարերով ծածկված նրա վահանը, այնուհետև քսան պատգարակ՝ արծաթե անոթներով ծանրաբեռ, և դարձյալ 32 պատգարակ՝ ոսկե բաժակներով, զենքերով և դրամներով: Այս ամենը տանում էին պատգարակիրները, ութ ջորի տանում էին ոսկե մահիճներ, իսկ 56 ջորի՝ արծաթե ձուլեր, և դարձյալ 107 ջորի՝ արծաթ դրամներ, որոնց գումարը կազմում էր գրեթե երկու միլիոն յոթ հարյուր դրաքմե...» (Լուկուլլոս 37):

¹⁸ Տե՛ս Ռ. Նահապետյան, Քսենոփոնի «Անաբասիս» և «Կյուրոպեդիա» աշխատությունները՝ հայ ազգագրության անտիկ դարաշրջանի բացառիկ սկզբնաղբյուրներ, Պատմություն և մշակույթ. Հայագիտական հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2015, էջ 368:

Որպես տարածույթի չափի միավոր հաճախ է հիշատակվում ասպարեզը (Անտոնիոս, 38): 1 ասպարեզը հին աշխարհում տարածույթի չափ է, որ ձին մի վազքով անցնում է, հավասար էր հունական ստադիոնի: 1 ստադիոնը 600 ոտնաչափ է: 1 ստադիոնը նաև հավասար է 185 մետրի: Հիշատակված է նաև գրկաչափը: 1 գրկաչափը հավասար էր 1,85 մետրի, 100 գրկաչափը նույնպես 1 ասպարեզ է: Ի դեպ, հին պարսկական ասպարեզը կամ ասպարիսաց ասպարեզը հավասար էր 230,112 մետրի¹⁹: Կանգունը 0,5 մ է: Հայ բացատրական բառարաններում այն ներկայացվում է մեկ մետրանոց կամ արշինանոց երկարության կամ բարձրության չափի միավոր²⁰: Նետրնկեց տարածույթի մասին Պլուտարքոսը ակնարկում է Ք. ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին կայացած Տիգրանակերտի ճակատամարտում, հռոմեական զորքի արագ հարձակման ճանապարհը մատնանշելիս (Լուկուլլոս, 27): Դա երկարության այն մոտավոր չափն է, այն հեռավորությունը, մինչև ուր կարող է հասնել աղեղից արձակված նետը²¹: Պլուտարքոսը նշում է 80 ոտնաչափ երկարություն ունեցող խոյ կործանիչ մեքենայի մասին: Նա գրում է (Անտոնիոս, 36), որ արեւելյան արշավանքի ժամանակ «300 սայլի վրա տանում էին պաշարողական մեքենաներ, այդ թվում եւ 80 ոտնաչափանոց խոյ, բայց եթե դրանցից որեւէ մեկը վնասվեր, այն վերանորոգել անհնարին կլիներ, քանի որ Ներքին Ասիայում չկան անհրաժեշտ ամրության ու երկարության անտառներ, եւ Անտոնիոսը, ում այս գումակը միայն ծանրություն էր պատճառում եւ ուշացնում, այն թողեց... պահակային ջոկատին» (Անտոնիոս, 38): Դրամական միավորներից հիշատակված է փաղանդը և մինսա դրամական միավորը, որը հավասար էր 1/60-րդ տաղանդի, արժեք 100 դրաքմե:

Նյութական մշակույթ. հագուստը. Հայոց արքան կրում էր ծիրանի բաճկոն՝ կեսը սպիտակ եւ կեսը ծիրանի, շապիկ եւ լայն վարտիք: Գլխին դնում էր բարձր խուլը, որի վրա ոսկով զործված էին իրար մոտ կանգնած եւ գլուխները դեպի հակառակ կողմը դարձրած արծիվներ: Հայկական տիրան կամ խուլըրը անտիկ դարաշրջանների քանդակներում, բարձրաքանդակներում, փորագիր քարերի (գեմա) եւ դրամների վրա պատկերված թագն է, որ հանդիսավոր պայմաններում կրում են Տիգրան

¹⁹ Տես Ստ. Մալխասեանց, ՀԲԲ, հ. Ա., Երեւան, 2010, էջ 237:

²⁰ Տես նույն տեղում, հ. Բ., էջ 382, Ա. Մ. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երեւան, 2009, էջ 491:

²¹ Տես Ստ. Մալխասեանց, ՀԲԲ, հ. Գ., Երեւան, 2010, էջ 451:

Մեծն ու հաջորդ մի քանի Արտաշեսյան արքաներն ու ազգակից կոմմագենյան ճյուղի Երվանդունի թագավորները²²:

Պրուտարքոսի վկայութեամբ (Լուկուլլոս, 28) Տիգրան Մեծը Տիգրանակերտի ճակատամարտից փախուստի պահին «վերցրեց գլխի խուլը, արտասովորով տվեց իր որդուն (Տիգրան Կրտսերին) եւ պատվիրեց նրան ուրիշ ճանապարհով փախչել՝ իր անձը ազատելու համար: Որդին չհամարձակվեց խուլը իր գլխին դնել եւ տվեց պահելու իր հավատարիմ սպասավորին: Սակայն սա հռոմեացիների ձեռքը գերի ընկավ խուլը հետ, որը եւ Լուկուլլոսի համար դարձավ հաղթանակի նշան»: Պատերազմի ժամանակ արքայի խուլը գերեզմարելը նշանակում էր հաղթանակ: Պատմագիրը երբ խոսում է Պոմպեոսի բանակատեղիում Տիգրան Մեծի իջեւանելու մասին, գրում է. «Ծերունի Տիգրանը, որն այդ ժամանակ մոտ 75 տարեկան էր, Պոմպեոսի մոտ եկել էր ձի հեծած, առանց արքայական ծիրանու, բայց գլխին ուներ իր խուլըն ու ապարոշը» [Պոմպեոս, 33]: Պրուտարքոսը ակնարկ ունի մարահայկական արքունական հագուստի մասին: Խոսելով Ալեքսանդրիայում Անտոնիոսի կազմակերպած հաղթահանդեսի մասին՝ Պրուտարքոսը նշում է նաեւ Կլեոպատրայից ծնված իր որդիներին՝ Ալեքսանդրի եւ Պտղոմեոսի արքայական զգեստների մասին: Նա «Ալեքսանդրին հռչակել էր Հայաստանի, Մարաստանի եւ Պարթևստանի (հենց որ այդ երկիրը նվաճվեք), իսկ Պտղոմեոսին՝ Փյունիկիայի, Ասորիքի եւ Կիլիկիայի արքաներ: Հաղթահանդեսին Անտոնիոսն Ալեքսանդրին դուրս բերեց մարական հանդերձով, փխարայով (պարսկական երկար վերնազգեստ) եւ կիդարիսով (պարսից արքայի սրածայր խուլը), իսկ Պտղոմեոսին՝ երկարաճիտ կոշիկներով, մակեդոնական թիկնոցով եւ խուլըով զարդարված կավախայով թաղիքե լայներիզ գլխարկ, որ օգտագործում էին մակեդոնացի արքաները»: Սա Ալեքսանդրի հետնորդների տարազն էր, իսկ այն առաջինը՝ Մարաստանի եւ Հայաստանի թագավորների տարազը: Մանչուկները ողջունում էին ծնողներին, եւ մեկին շրջապատել էին հայ թիկնապահները, մյուսին՝ մակեդոնացի: Կլեոպատրան այդ օրը, ինչպես միշտ, երբ հայտնվում էր մարդկանց առաջ, հագել էր Իսիսի (Եգիպտական դիցարանի գլխավոր աստվածուհիներից մեկը՝ պտղաբերութեան, արգասավորութեան եւ մարդկանց մահից պաշտպանող աստվածուհին) սրբազան զգեստը. նա իրեն նույնպես կոչում էր նոր Իսիս» (Անտոնիոս, 54):

²² Տե՛ս մանրամասն Հ. Պ. Հակոբյան, Տիգրան Մեծ, Երևան, 2005, էջ 211-220:

Կենցաղային և ամուսնարնտանեկան որոշ սովորույթների մասին. Պլուտարքոսը իր երկում ակնարկներ ունի նաեւ Արեւելքի «բարբարոս» երկրների արքունիքներում բազմակնություն, հարեմ ու հարճեր պահելու սովորույթի մասին: Ըստ նրա՝ Լուկուլլոսի կողմից Տիգրանակերտի գրավումից հետո Տիգրան Մեծը ուղարկում է «մի ընտիր հեծելազունը, որին հանձնարարված էր պաշարված մայրաքաղաք Տիգրանակերտից ազատել իր կանանոցն ու մեծագին գանձերը (Լուկուլլոս, 23, 6): Տիգրան Մեծը, ըստ Պլուտարքոսի, Արտաշատում էր թողել օրինավոր կանանց եւ անչափահաս զավակներին (Լուկուլլոս, 31, 4): Ինչպես Արեւելքի այլ պետություններում, հայոց թագավորը եւս հարճերի աստիճանում էր պահում բազմաթիվ կանանց կամ էլ նրանց մի մասին շնորհում էր իր կինը կոչվելու պատիվը: Թագավորի կանայք էլ կոչվում էին տիկիներ: Դրանց մեջ միայն մեկը, ըստ բարձր ազնվական ծագման, դառնում էր թագուհի եւ ստանում էր տիկնաց տիկին պատվանունը: Թագավորի աղջիկը սովորաբար կոչվում էր «օրիորդ հայոց»:

Նույնանման հաղորդումները բավական շատ են նաեւ Արեւելքի մյուս երկրների արքունական եւ նախարարական միջավայրի վերաբերյալ: Այսպես, Պլուտարքոսը հիշատակում է մարրերի թագավորի կանանց ու որդիների մասին, որոնք Անտոնիոսի պարթեական արչավանքների ժամանակ ամրացել էին Ատրպատականի մայրաքաղաք Փրասպայում (Անտոնիոս, 38): Հարեմների ընդարձակությունը, այնտեղ փակված կանանց եւ հարճերի բազմությունը համարվում էին տիրողի հարստության, երջանկության եւ կարողության գլխավոր նշաններ: Այն մշտապես հսկողության եւ պահպանության տակ էր: Այդ պաշտոնը կատարում էին բազմաթիվ ներքինիներ: Հին աշխարհի, հատկապես Արեւելքին բնորոշ սովորույթներից էր նաեւ մերձավորների ամուսնությունները: Բավական վկայություններ կան հայ պարթեական, հայ-մարական խնամիական կապերի վերաբերյալ:

Պլուտարքոսը ակնարկում է նաեւ, թե ինչպիսի ճոխություն մեջ էին ապրում պարթեւ նախարարները, օրինակ՝ պարթեւ նախարար Սուրենը պատերազմի ժամանակ իր հետ ման էր ածում իր ամբողջ հարեմը. հագար ուղտ տանում էին նրա ծանրոցները, իսկ երկու հարյուր կառքերի մեջ տեղավորվում էին նրա հարճերը: Գիշերները նա մեծ գինեխմբությունների մեջ էր, որոնց մասնակցում էին հարճերը, պարուհիները եւ այլն (Կրասոս, 32): Հույն պատմագիրը գովում է մանավանդ Սուրենի գեղեցիկ հասակը (Կրասոս, 24): Այս գեղեցկությունը, ինչպես երեւում

է, ընդհանուր պարթեւական հատկությունն էր, եւ հենց այդ պատճառով էլ, երեւի, հայ ազնվականները ամուսնանում էին պարթեւ աղջիկների հետ: Բարձր, հաղթանդամ եւ գեղեցիկ մարդուն հայոց լեզվում կոչում են «պարթեւ»²³:

Պլուտարքոսը ակնարկ ունի Տիգրան Մեծի կողմից մահապատժի ենթարկված, իրեն դավաճանած ենթակա երկրներից մեկի՝ գորգիենների (Կորդվաց երկրի – Ռ. Ն.) թագավոր Զարբիենոսի եւ նրա կնոջ ու որդիների պատվին Լուկուլլոսի կազմակերպած թաղման շքեղ ծեսի վերաբերյալ. «Նա [Լուկուլլոսը] Զարբիենոսի թաղման շքեղ ծեսեր կազմակերպեց, խարույկը զարդարեց զգեստներով, թագավորական ոսկիներով եւ Տիգրանից վերցրած թանկարժեք ավարով, իր ձեռքով վառեց խարույկը եւ հանգուցյալի ընկերների ու մերձավորների հետ զոհ մատուցեց, նրա պատվին կանգնեցվեց նաեւ թանկարժեք հուշարձան» (Լուկուլլոս, 30):

Պատմագիրը գրում է նաեւ ժողովրդական բժշկության, թմրանյութեր պատրաստելու մասին: Պլուտարքոսը հակիրճ անդրադարձ ունի «Չրգողություն» հիվանդության [водянка] եւ թունավոր «ընծախոտ» բույսի մասին, որից պատրաստում էին եւ՛ թույն, եւ՛ դեղամիջոց (Կրասոսոս, 33):

Հելլենիստական մշակույթը Հայաստանում. Պլուտարքոսը վկայություններ է թողել Տիգրանակերտի՝ ոչ միայն միջագային առեւտրի, արհեստների ու արդյունագործության, այլեւ հելլենիստական գիտության, արվեստի ու գրականության կենտրոն լինելու մասին: Այսպես, հույն նշանավոր հոետոր՝ Աթենքից աքսորված Ամփիկրատես Աթենացին, որը ապաստան էր գտել Տիգրանակերտում, զբաղվում էր գրական գործունեությամբ, գրել է «Տիգրանի վարքը»²⁴ երկը, որը մեզ չի հասել: Տիգրանի արքունիքում էլ նա գտել է իր վախճանը (Լուկուլլոս, 22): «Պատմում են, թե նա իբր աքսորական ժամանեց Տիգրիսի վրա գտնվող Սելեւկիա (այն ժամանակ պարթեւ Արշակունիների նստավայրն էր), եւ երբ նրան խնդրեցին այնտեղ պերճախոսության դասեր տալ, գոռոզաբար ու արհամարհանքով պատասխանեց. «Դեյփինը տաշտում չի տեղավորվի»: «Այնուհետեւ, շարունակում է պատմագիրը, նա գնաց Տիգրանի կնոջ մոտ՝ Միհրդատի դստեր՝ Կլեոպատրայի արքունիքը, բայց շուտով զրպարտվեց, նրան արգելեցին որեւէ հարաբերություն ունենալ հույների հետ, եւ իրեն սովամահ արեց: Նրան նույնպես պատիվներով հուղարկա-

²³ Տե՛ս Ստ. Մալխասյան, ՀԲԲ, հ. Դ., (2-Ֆ), Երևան, 2010, էջ 83:

²⁴ Տե՛ս **К. В. Тревер**, Очерки по истории культуры Древней Армении, Москва-Ленинград, 1953, с. 12:

վորեց Կրեոպատրան, նրա գերեզմանը գտնվում է Սափիի մոտ, այդպես է կոչվում այդ երկրում գտնվող ինչ-որ բնակավայրը» (նույն տեղում):

Տիգրան Մեծի պալատական պատմագիրն է եղել Մետրոդորոս Սկեպսիացին, ով գրել է «Տիգրանի պատմությունը»²⁵ վերնագրով մի երկասիրություն, որը դարձյալ չի հասել մեզ: Նա հռետոր, քաղաքական գործիչ, պատմաբան, փիլիսոփա էր եւ երկար տարիներ ծառայել է Միհրդատ Եվպատորին՝ վարելով Պոնտոսի գերագույն դատավորի պաշտոնը, այնուհետեւ դավաճանել է վերջինիս եւ ապաստան գտել Տիգրան Մեծի արքունիքում: Պլուտարքոսի հավաստմամբ՝ Մետրոդորոս Սկեպսիացին, մեծ իմացություններ եւ պերճախոսություններ հայտնի «բազմագիտուն այր» էր, որին անվանում էին «Թագավորի հայր»: Պատմագիրը գրում է, թե երբ Միհրդատը սրան ուղարկել էր Տիգրանի մոտ՝ հռոմեացիների դեմ օգնություն խնդրելու, Տիգրանը նրան հարցրել էր. «Իսկ դու, ո՞վ Մետրոդորոս, այս դեպքում ինչպիսի՞ խորհուրդ կտաս»: Իսկ նա, գուցե Տիգրանին բարիք ցանկանալով, գուցե եւ Միհրդատին՝ չարիք, պատասխանել է. «Իբրեւ դեսպան՝ խորհուրդ եմ տալիս օգնել, իսկ իբրեւ խորհրդատու՝ մերժել» (Լուկուլլոս, 22):

Պլուտարքոսը հիշատակում է նաեւ, որ Հայոց մայրաքաղաքում գտնվում էին մեծ թվով դերասաններ, որոնց Տիգրանը հրավիրել էր իր կառուցած մայրաքաղաքի թատրոնի հանդիսավոր բացմանը: Նա գրում է. «Տեղեկանալով, որ քաղաքում գտնվում էին մեծ թվով դերասաններ, որոնց Տիգրանը ամեն կողմից հրավիրել էր իր կառուցած թատրոնի հանդիսավոր բացմանը, Լուկուլլոսը օգտագործեց նրանց՝ ի պատիվ իր հաղթանակի կազմակերպված խաղերում ու հանդիսություններում» (Լուկուլլոս, 29):

Թե ինչպիսի խոր արմատներ էր ունեցել հելլենական կրթությունը հայկական արքունիքում, երեւում է նրանից, որ Տիգրան Մեծին հաջորդած նրա որդի Արտավազդ Բ.-ն գրում էր հունարեն լեզվով ողբերգություններ, ճառեր եւ պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը հայտնի են եղել իրենից երկու հարյուրամյակ ավելի ուշ ապրած Պլուտարքոսին (Կրասոս, գլ. 33, 1):

Ք. ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին Լուկուլլոսի կողմից Տիգրանակերտի անկումով մահացու հարված ստացավ Տիգրան Մեծի ծրագրած ու սկսած այն առաջադիմական մեծ գործը, որի նպատակն էր զարգացնել

²⁵ Տես Պ. Խ. Սարգսյան, Նախամետրոպոլիտան շրջանի պատմագրությունը, ՊԲՀ, 1969, թ. 1, էջ 107-126:

Հայաստանում հելլենական քաղաքային մշակույթը եւ հելլենիստական քաղաքակրթությունը: Լուկուլլոսն իրենց հայրենի քաղաքներն ու երկրներն ուղարկեց հույներին ու օտարականներին, որոնց Տիգրան Մեծը վերաբնակեցրել էր իր նորակառույց մայրաքաղաքում (Լուկուլլոս, 29): Տիգրան Մեծը, ինչպես եւ Միհրդատ Եվպատորը, անտարակույս հելլենիստական տիպի միապետներ էին, որոնք բուռն թափով առաջ էին տանում Ալեքսանդր Մակեդոնացու եւ նրա հաջորդների քաղաքակրթական մեծ գործը: Սակայն Լուկուլլոսի եւ Պոմպեոսի ավերիչ արշավանքները վերջ դրին Տիգրանի եւ Միհրդատի վերանորոգչական եւ առաջադիմական գործունեությունը: Ըստ Հ. Մանանդյանի բնութագրման՝ այդ ավերիչ արշավանքները, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, հանգեցրին հելլենիստական քաղաքակրթության թուլացմանը եւ մշակույթային հետադիմության: Հատկապես Հայաստանում եւ նրա հարեւան Պարթեական թագավորության երկրներում հելլենիզմը եւ հելլենական քաղաքային մշակույթը հետզհետե գիջեցին իրենց տեղը իրանական հին կենցաղին ու ավանդույթներին, որոնք խոր արմատներ ունեին այս երկրներում²⁶:

Ծեսերն ու պաշտամունքը ըստ Պլուտարքոսի. Հույն պատմիչը ակնարկներ ունի նաեւ Տիգրան Մեծի արքունիքում որոշ ծեսերի եւ պալատական վարվելակարգի մասին: Այսպես, նա գրում է, թե «...նրա (Տիգրանի) մոտ շատ թագավորներ կային սպասավորի դրությունը, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապես պահում էր իր մոտ՝ որպես ուղեկից կամ թիկնապահ, երբ նա գնում էր ձիով, նրանք, կարճ խիտոններ [անթեւ վերնազգեստ] հագած, վազում էին նրա կողքից, իսկ երբ նստած էր լինում եւ զբաղվում պաշտոնական գործերով, նրանք կանգնում էին նրա շուրջը՝ ձեռքները կրծքներին: Համարվում էր, որ այդ դիրքը լավագույնս էր արտահայտում իրենց ստրկական կախվածության լիակատար ընդունումը: Այն ընդունողը կարծես թե իր մարմնի հետ տիրոջ տրամադրությունն էր հանձնում նաեւ իր ազատությունը եւ պատրաստակամությունը հայտնում ամեն ինչ տանել, հանդուրժել առանց առարկություն» (Լուկուլլոս, 21): Այս չորս թագավորները, ուսումնասիրողների կարծիքով, հենց այն չորս բղեշխներն էին, Հայաստանի չորս կողմերը պահպանողները²⁷:

²⁶ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Ա., էջ 241:

²⁷ Տե՛ս Յ. Մարկվարտ, «Հայ բղեշխ», թարգմ. Հ. Թ. Կետիկյան, Վիեննա, 1903, էջ 24:

Տիգրան Մեծը ճանաչված էր «Արքայից արքա», ուստի, Պրուտարքոսի հավաստմամբ, նրան զայրացրել էր այն հանգամանքը, որ Լուկուլլոսն «իր գրուլթյան մեջ իրեն անվանել էր «արքա» եւ ոչ թե «Արքայից արքա», որի պատճառով Տիգրանը եւս իր պատասխանի մեջ Պոնտոսի արքա Միհրդատ Զ.-ին չհանձնելու վերաբերյալ գրավոր պատասխանում Լուկուլլոսին չէր անվանել իմպերատոր» (Լուկուլլոս, 21): Իմպերատոր եզրույթը գործածվում էր որպես պատվո տիտղոս, որ զորքը շնորհում էր իր հրամանատարին՝ ռազմադաշտում մեծ հաղթանակից հետո: Բայց եւ օգտագործվել է առավել լայն առումով եւ տրվել ռազմական ու դատական լիիրավ իշխանությունը օժտված զորահրամանատարին, կոնկրետ դեպքում նման տիտղոսով դիմում էին Լուկուլլոսին: Պրուտարքոսի գրքի նույն հատվածում հանդիպում ենք հին աշխարհի եւս մի սովորույթի, ըստ որի՝ նշանավոր արքաները զորեղ, բայց եւ թշնամի տերուլթյան արքայի դեսպանին պատշաճ դիմավորելուց բացի, ճանապարհում են թանկարժեք նվերներով: Պրուտարքոսը գրում է. (Տիգրան Մեծը) «...վիրավորված, այսուհանդերձ Ապպիոսին [Լուկուլլոսի դեսպանին – Ռ. Ն.] շքեղ նվերներ ուղարկեց, իսկ երբ վերջինս մերժեց ընդունել, դրանց ավելացրեց նոր նվերներ եւս: Ապպիոսը, որպեսզի չկարծեն, թե նվերները մերժում է ընդունել Տիգրանի հանդեպ թշնամուլթյան պատճառով, վերցրեց միայն մեկ [ոսկե] գավաթ...» (Լուկուլլոս, 21):

Հայոց Տիգրան Մեծ թագավորը մի ամբողջ պաշտամունք էր իր ժողովրդի համար՝ որպես «Աստված»: Թագավորի նախնիների եւ ապա հենց իր՝ իշխող թագավորի պաշտամունքը պետական պաշտոնական ծավալով, ընդհանուր երեւույթ էր հելլենիստական երկրներում: Կենդանի թագավորի պաշտամունքի սկիզբը կապվում է Տիգրան Բ.-ի անձի հետ: Առաջին դրսեւորումը Տիգրանի «Աստված» պատվանունն էր, որ վկայակոչված է անտիկ պատմագիրների կողմից, մյուսը Տիգրանի պատկերով երկու դրամները, որոնց վրա դրոշմված է նույն պատվանունը: Այդպիսի եզրակացությունների տեղիք է տալիս դրամների վրա պատկերված արքայի դիմանկարը, որը ներկայացված է իդեալականացված դիմագծերով, ինչպիսիք հատուկ են աստվածացված անձնավորություններին: Եվ դա հասկանալի է, երբ նկատի ենք առնում Տիգրան Մեծի փառքն ու համբավն իր ժամանակվա աշխարհում: Հռոմեական ամենատաղանդավոր զորավարներն անգամ, անհաշտ թշնամիներ լինելով հանդերձ, ընդունում էին, որ աշխարհի ամենահզոր եւ մեծ թագավորներն էին Միհրդատ Պոնտացին եւ Տիգրան Հայր (Կրասոս, 33.1):

Պրուտարքոսը ուշագրավ հազորդում ունի Անահիտ դիցուհուն նվիրվող երինջների զոհաբերման սովորույթի մասին: Պատմիչը, մանրամասնորեն նկարագրելով հռոմեական զորավար Լուկուլլոսի՝ Հայաստան կատարած արշավանքը, գրում է. «Զորքն անցկացրեց Եփրատով: Գետն անցնելիս նրան բարենպաստ նախանշան երեւաց: Այս վայրերում արածում էին սրբազան երինջներ՝ նվիրված Արտեմիսին (Անահիտին), որին Եփրատի մյուս ափին բնակվող բարբարոսները (այդպես էին անվանում ոչ հույն ժողովուրդներին, այդ թվում նաև հայերին) առավել են պաշտում, քան մյուս աստվածներին (Լուկուլլոս, 24, 4-8): Նրանք այս երինջներից օգտվում էին միմիայն զոհաբերությունների համար, իսկ ընդհանրապես, այդ տեղերում երինջներն ազատ շրջում էին, եւ ամեն մեկը կրում էր իր վրա խորանադրոշմ մի ջահ, որն աստվածուհու նշանն էր: ...Երբ զորքն անցնում էր Եփրատ գետը, դրանցից մեկը բարձրացավ սրբազան մի ժայռի վրա, որը նվիրված էր դիցուհուն, կանգնեց նրա գագաթին եւ, խոնարհեցնելով գլուխը, ինչպես այդ անում են թոկով տարվող երինջները, տրամադրեց ինքն իրեն Լուկուլլոսին զոհաբերման համար: Բարեհաջող գետանցի համար Լուկուլլոսը զոհաբերեց նաև Եփրատին մի ցուլ» [նույն տեղում]: Արածող երինջները, պարզվում է, պատկանում էին Եփրատի արեւմտյան ափին գտնվող տաճարին, որը նվիրված էր Արտեմիսին, եւ այս վայրը որոշակի տեղայնացվում է Անահիտ աստվածուհուն նվիրված Եկեղյաց գավառում, որի կենտրոնը Երիզա տաճարական քաղաքն էր: Անահիտական պաշտամունքը տարածված էր Փոքր Ասիայում, բայց ոչ մի տեղ նա այնքան փայլ եւ ընդարձակ ժողովրդականություն չստացավ, ինչպես Հայաստանում: Ի դեպ հույները, ինչպես եւ հայերը, Արտեմիսին համարում էին ծննդաբերությունը հովանավորող աստվածուհի (Ալեքսանդր, 3):

Պատմագիրը ակնարկներ ունի նաև հռոմեական որոշ աստվածությունների տոնակատարությունների մասին, որոնց հիշատակությունը օգտակար է ոչ միայն որպես հնագույն պաշտամունքային երեւույթի, այլև հայկականի հետ զուգահեռներ անցկացնելու տեսակետից: Այսպես, Պրուտարքոսը Պոմպեոսին վերաբերող հատվածում (34) նշում է նաև հունական Կրոնոս աստվածությանը նվիրված տոնակատարության մասին, որ նույնական է լատինական Սատուռնին: Հռոմեացիները տոնը անվանում էին Սատուռնալիա: Դա սկզբնապես եղել է հողագործությունը հովանավորող աստվածություն: Սատուռնալիայի տոնախմբությունները Հռոմում կատարվում էին ամեն տարի բերքահավաքից հետո, դեկտեմբե-

րի 17-ին, եւ տեւում յոթ օր: Հենց այդ տոնակատարութեան օրն էլ «աղ-վանները չորս բյուրից ոչ պակաս թվով, հավաքվեցին անցան Կյոււնոս [Կուր-Քուր] գետը եւ հարձակվեցին նրանց [Պոմպեոսի] վրա»:

Հին Հայաստանի հոգեւոր մշակույթը այսպիսով դրսեւորվում է երկու փոխադարձաբար կապված ճյուղերով՝ տեղական-ժողովրդական եւ հայ-հելլենիստական, որը տեղականի ու հելլենականի համատեղման արդյունք էր: Երկուսն էլ ունեցել են իրենց մեծ նվաճումները եւ իրենց զարգացմամբ ու ստեղծած արժեքներով նախապատրաստել հաջորդ՝ վաղ միջնադարյան շրջանի հայ ազգային մշակույթի աննախընթաց ծաղկումն ու բարգաւաճումը:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ Պլուտարքոսի վկայութիւնները չափազանց արժեքավոր աղբյուր են հելլենիստական դարաշրջանում ինչպես մեր, այնպես էլ հարեւան երկրների պատմաքաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային իրավիճակը գնահատելու, իրարամերժ եւ հակասական փաստերն ու իրադարձութիւնները համադրելու, տվյալ դարաշրջանում տարածաշրջանային զարգացումներն ավելի ամբողջական պատկերացնելու համար:

РЕЗЮМЕ

Среди греческих историков, оставивших разные ценностные сведения об истории и культуре Армении эпохи эллинизма, особое место занимает Плутарх (45-127 н.э.). В его труде “Сравнительные жизнеописания” включены также многочисленные данные об Армянском царстве, которое находилось в пике расцвета. Эти данные в основном совпадают с периодом правления Тиграна Великого, когда беспрецедентно расширялись границы Армянской империи, строились города, из других стран в Армению перенеслись целые общины. Историк сообщает важные сведения о быте, экономике, религии, обычаях древних армян. Все это является ценным материалом для освещения тех исторических вопросов, которым свойственны противоречивые и двусмысленные утверждения о месте и роли армян и армянских царей в данном периоде.

SUMMARY

Among the Greek historians, who have left various valuable data on the Armenian history and culture of the Hellenistic period, a special place is occupied by Plutarchos (45-127 AD). His work ‘‘Parallel lives’’ includes numerous data on the Armenian kingdom, which was in the heyday of the power. This period coincides mostly with the period of the reign of Tigran the Great, when the boundaries of the Armenian Empire were unprecedentedly expanded, cities were built, entire communities were moved to Armenia. The historian reports very important information towards the life, economy, religion, and customs of the ancient Armenians. These data reflect valuable material for the study of historical issues that contain contradictory and ambiguous statements about the place and role of the Armenians and the Armenian kings during this period.

